

‘VARLIK’ YA DA ‘MUTABAKAT’: ‘HAK’ KAVRAMININ ASLI VE ‘ALËTHEIA’*

Hamdullah Arvas**

Öz

İslâm düşüncesinin önemli kavramlarını birbirine bağlayan hak kelimesi, Kur’ân’da otuzdan fazla anlama gelecek şekilde istihdam edilmiştir. Ayrıca hak kelimesi ahlak, hukuk, bilgi, sanat ve bilimsel konulara ait farklı söylem ve bağlam ilişkileri içinde sıklıkla yer bulmaktadır. Bu yoğun anlam ilişkileri içinde hak kelimesinin asıl anlamının ne olduğu meselesi tam olarak belirtilmiş değildir. Bununla birlikte hak kelimesinin aslının mutâbakât olduğu konusunda yaygın bir kanâat oluşmuştur. Arap dilinin önemli sözlüklerinde de asıl anlam olarak mutâbakât manası ön plana çıkarılmıştır. Bu durum zamanla mutâbakât manasının hak kavramının asıl anlamının yerine geçmesine sebebiyet vermiştir. Gerçekte hak kelimesinin asıl manası kendisinde hiçbir kuşku olmayan salt varlıktır. Fakat henüz tahakkuk etmemiş makdurâtı da kapsadığı için mevcut kavramından daha kapsamlıdır. Asıl anlam imiş gibi gösterilen mutabakat manası ise bilgi, değer ve estetik durumlarının var olana göre belirlenmesi sonucunda üretilmiştir. Bu varsayım ile tasarlanmış çalışmamızda hak kelimesinin asıl anlamının varlık olduğu tezi gerekçelendirilmeye çalışılmıştır. Bu anlamı belirlemek için de farklı dillerde varlık ve oluş kavramlarını belirten kelimelerle irtibat kurulmuştur. Bunun dışında Müslümanların varlık tasavvuruna yön veren kurucu görüşlere müracaât edilmiştir. Sonuç olarak hak kelimesinin aslının varlık olduğu, bu mânânın bilgi, değer ve estetik biçimlerine mutâbakât anlamı ile kaynaklık ettiği hususu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Hak, Hakikat, Doğruluk, Gerçeklik, Alêtheia

‘BEING’ OR ‘CORRESPONDENCE’: THE ROOT MEANING OF THE ‘HAQQ’ AND ‘ALËTHEIA’

Abstract

Haqq, which connects the focus concepts of Islâmic thought, is employed in the Qur’ân with more than thirty meanings. It is also used in different discourse and contextual relationships based on morality, law, knowledge, art, and scientific subjects. The question of what its real meaning is in these plenty meaning is not fully known.

* Bu çalışma, Prof. Dr. Ahmet Akbulut danışmanlığında 09.10.2020 tarihinde tamamladığımız *Müslüman Kelâmında Hak, Hakikat ve Hakkâniyet İlişkisi* başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “*Müslüman Kelâmında Hak, Hakikat ve Hakkâniyet İlişkisi*” which supervised by Prof. Dr. Ahmet Akbulut (Ph.D. Dissertation, Ankara University, Ankara, 2020).

However, there is a common belief that the original meaning of the haqq is correspondence. Important dictionaries of the Arabic language also highlighted this meaning. Unfortunately, this situation has replaced the real meaning of the concept of haqq in over the time. However, the meaning of correspondence is derived from the interpretation of the genuine meaning of the 'existence' according to the principles of knowledge, value, and aesthetics. This is, our study designed with this assumption, the thesis that the true meaning of the haqq is tried to be justified as 'being'. In this sense, first of all, the equivalents of the haqq in different languages were determined. Throughout the study, we have been contacted with words that indicate the concepts of existence and being in other languages. Apart from this, the concepts of Islāmīc thought that express the meaning of existence have been applied. As a result, it is concluded that the genuine meaning of the haqq is the existence, and this meaning is the source of the concepts of the knowledge, value, and aesthetics.

Keywords: Kalām, Haqq, Haqiqa, Truth, Reality, Alêtheia.

GİRİŞ

İslâm düşüncesinde varlık, bilgi, değer, estetik ve hukuk ilkelerini belirtmek için başvurulan hak kelimesinin asıl anlamı doğru tespit edilememiştir. Tarihsel süreçte dînî ve felsefi geleneklerin etkisi ile hak kelimesinin aslının mutâbakât olduğu konusunda yaygın bir kanâat oluşmuştur.¹ Arap dilinin önemli sözlükleri de bu yaygın kanaati destekleyen iddialara referans yapılmıştır.² Bu durum zamanla mutâbakât manasının hak kavramının asıl anlamı olarak yerleşmesine sebebiyet vermiştir. Gerçekte hak kelimesinin asıl manası ontolojiktir. Zira dillerin sıhhat ölçüsü inanç, örf ve adet gibi soyut duyular olmayıp yaratılışın üzerinde kâim olduğu tabii yapıdır.³ Bu anlamda hak kelimesinin aslı kendisinde hiçbir kuşku olmayan salt varlıktır.⁴ Hak kelimesinin mutabakat manası ise bilgi, değer, estetik ve hukuk ıstılahlarının var olana göre belirlenmesi sonucunda üretilmiştir. Bu iddianın temellendirilmesi için hak kelimesinin dil, düşünce ve varlık seviyesinde delalet ettiği anlam biçimleri ile irtibat kurulmuştur. İlk olarak meselenin dil ve kültür boyutuna bakmak gerekmektedir.

Bir kelimenin ontolojik boyutu onun asıl anlamının dayandığı kültürel çevreyi imlemektedir. Kültür, doğada yaratılanlara karşılık, insanın ortaya koyduğu her şeydir.⁵ Bir bakıma kültür, tezahürlerini dil, din, sanat ve üretimle ortaya koyan insanın zihniyet sistemidir. Bu zihniyet sisteminin en önemli taşıyıcısı dildir. Dil insan hayatı adına ne varsa kendisinde somutlaştıran semboller sistemidir. Bu nedenle Wittgenstein dilimin sınırları dünyanın sınırlarını imler demiştir.⁶ Bu özlü ifadeden de anlaşılmaktadır ki bir kültürü tanımak ve yaşamak esasında o kültürün taşıyıcısı olan dilde yaşamaktır. Aynı şekilde bir toplumun dünya görüşü ve anlam evreni o toplumun dilinde saklı olması

¹ Bekir Topaloğlu, "Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1997), 15/152.

² İbni Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, (Beyrut: Darü's-Sadr, ts),10/50-55; Râgıb Isfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Savfan Adnan Davedi (Beyrut: Darü'l-Kalem, 1412), 246-247.

³ Muhammed Âbîd Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: İz Yayınları, 1997), 120.

⁴ Sadeddin Konevî, *Tasavvuf Metafiziği*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 28.

⁵ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*. (İstanbul: Remzi Kitâbevi, 1979), 101-103.

⁶ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico Philosophicus*, çev. Oruç Auoba (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 21-26.

itibariyle dil toplumun aynasıdır.⁷ Bu şekilde tezahür etmiş *dil, dünya görüşü* ve *kültür* arasındaki özlü bağın birbirinden ayrılması mümkün değildir.⁸ Dolayısıyla dilin anlamı esas itibariyle o dilin ait olduğu kültürel duyuşa ortaya çıkmaktadır.⁹ Örneğin tarımla uğraşan Çinlilerin ve Japonların “pirinç” ile ilgili kelimelere daha çok sahip olması, Eskimolarda bir yağış çeşidi olan “kar” kelimesinin üç yüzden fazla isminin bulunması,¹⁰ Araplarda devenin birçok isminin kullanılması,¹¹ kültürün dil üzerindeki etkisini göstermektedir. Aynı şekilde kelimeler kültürel biçimlere göre iyi veya kötü niteliğini alabilmektedir. Örneğin Eski Yunan’da “tiran” ve “korsan” kelimeleri olumsuz bir anlama sahip değilken günümüz Türkçesinde bu kelimelerin anlamları olumsuzluk bildirmektedir.¹²

Kültür sadece maddi evrenin manalarını barındırmaz. İnsanın duygu, düşünce, inanç, arzu ve kaygı gibi zihni varlıklara ait tasavvurları da içine alır. Bu anlamda tarihte ne kadar geriye gidilirse gidilsin manevi imgelerin kültüre gömülü olduğu görülür. Bu tür manevi imgelerin kristalize edilmiş biçimi olan din ve kültür ilişkisi farklı bir bağa işaret etmektedir. Kültür ve tabiat ilişkisi dilin somut muhtevasını oluştururken kültür ve din ilişkisi de dilin manevi evrenine şekil vermektedir. Bu açıdan din, kelimelerin etimolojik evreni üzerinde belirleyicidir. Fakat din dili, tabii dilin doğasına giydirilen metafiziksel anlamlarla üretildiği için kelimelerin asıl anlamı örf ve adet gibi üst duyuşlarda değil, maddi kültürün yaslandığı dilin fiziksel duyuşa ait boyutunda, yaratılışın üzerinde kaim olduğu tabii fitratta saklıdır.¹³ Dolayısıyla kelimelerin asıl anlamına erişmek için bazen ilgili kelimenin tabii anlamını örten dînî perdenin aralanması gerekebilir.¹⁴ Bu görme biçimi üzerinden hak kelimesinin etimolojik yapısı tahlil edilirken, öncelikle Arapların görüş ve düşüncelerindeki duyusal boyuta, özellikle orijinal Arap-Sami kültür ortamına gidilmek sureti ile kelimenin asıl anlamı açığa çıkarılacaktır.¹⁵ Hak anlamının farklı kültürlerdeki dilsel tezahürlere yer vermek sureti ile kavramın temas ettiği ontolojik temel öne çıkarılacaktır.

1. Hak: Taşa Yazılmış Ebedi Yasa

Klasik Arap şiirinde hak kavramının kayda geçtiği ilk tarih milâdî 288’dir. Burada hak kelimesi *kesinlik* ve *sabitlik* anlamındadır.¹⁶ Milâdî 401 yılında dile getirildiği belirtilen bir diğer kayıta hak *övülen örf* anlamındadır.¹⁷ Milâdî 426 yılında Hâris b. Ka’ba

⁷ John C Condon, *Kelimelerin Büyülü Dünyası: Anlambilim ve İletişim*, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 55, 69.

⁸ Nermi Uygur, *Dilin Gücü* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 83; Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 46.

⁹ Frederick Ferre, *Din Dilinin Mantığı*, çev. Zeki Özcan (İstanbul: Alfa Yayınları, 1999), 81-82.

¹⁰ Condon, *Kelimelerin Büyülü Dünyası: Anlambilim ve İletişim*, 73.

¹¹ Condon, *Kelimelerin Büyülü Dünyası: Anlambilim ve İletişim*, 55; Ahmet Önkal, “Deve”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/223.

¹² John Wilson, *Dil, Anlam ve Doğruluk*, çev. İbrahim Emiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 47.

¹³ Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 120.

¹⁴ Semantik ilmi, kelimelerin ilişkili olduğu kavramların tarihsel süreç içerisinde geçirdiği anlam değişimlerini asıl anlamından başlayarak inceleyen bir ilim dalıdır. Semantik ilmi bir toplumsal kültürün belli nesnelere ve pratik tecrübeler yolu ile elde ettiği zihinsel becerilerin bir tezahürü olan dilin kavramsal sistemini ait olduğu dünya görüşü içinde tahlil etme çabasını ifade etmesi itibari ile bir milletin dünya görüşü hakkında fikir verir. Toshihiko İzutsu, *Kuran’da Allah ve İnsan* (Ankara: AÜ Basımevi, 1975), 5-6; Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 17.

¹⁵ Muhammed Âbîd Câbirî, *Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999), 20; Bernard Lewis, *Arabs in History* (New York: Oxford University Press, 2002), 18.

¹⁶ Adil Fericât, *Şuâ'rau'l-Cahiliyyune'l-Evâil* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2008), 160.

¹⁷ Mukbel et-Tamî, *Subhu'l-'Eşâ* (Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1992), 1: 212.

dayandırılan bir şiirde, hak kelimesi *uyulması gereken kurallar* anlamında kullanılmıştır.¹⁸ Milâdî 588 yılına tarihlenen bir diğer kullanım biçiminde de hak, *bir fiilin maksadını ortaya koyacak şekilde gerçekleşmesini* belirtmektedir.¹⁹ Milâdî 610 yılında Kur'ân'ın nüzûlü ile birlikte hak kelimesinin metafiziksel anlam katmanı daha çok ön plana çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla Güney Semitik Bölge'de dini-teolojik anlamın örttüğü hak kelimesinin asıl anlamını tespit etmek için, Kuzey Semitik Bölge'de daha somut olan kültürel çevreye bakmak gerekmektedir.²⁰

İbranice'de, *ḥkḥ* kök harflerinden elde edilen kelimelerden biri olan *ḥukḥā* *ḥḥḥ* kelimesi *ağaca, taşa veya metale oyulmuş şey, ödev, hukuk, yasa, ferman, gelenek,*²¹ *kural* anlamına gelmektedir.²² Eş deyişle hak şeyin tahakkuku manasındadır.²³ Mesela Yûsuf topraktan elde edilen ürünün beşte birinin Firavun'a verilmesini de içerecek şekilde Mısır'da toprak yasası anlamında *hok* yaptı pasajında *hok* ya da *hak* kelimesi mülkiyetin tahakkuku ile ilgili olarak *yasa* anlamındadır.²⁴ Burada kıtlık döneminde Firavun'un verdiği *maaş* ya da *istihkak* da hak kavramı ile ifade edilmiştir.²⁵ Kur'ân'da hak kelimesinin pay, ücret anlamında kullanıldığı bazı ayetler bu anlama paraleldir.²⁶ Günümüz İbranice'sinde hak kelimesi *ḥukḥā* *ḥḥḥ* anayasa, tüzük, kanun anlamlarında kullanılmaya devam edilmektedir.²⁷ Benzer anlamları Süryanice'de bulmak mümkündür. Süryanice'de *ḥkḥ* kökü *hakikat, gerçek, kanun, töre, onaylamak* anlamlarına gelir.²⁸ Bu anlam biçimleri mutâbakât manasında olmadığı gibi tür bakımından da metafiziksel bir seviyede değiller.

Yasanın taşta kazılarak yazılması onun silinmez oluşunu vurgulamaktadır. İbranice ve Aramice'de kullanılan *ḥakak* *ḥḥḥ* kelimesi *taşta ve metale hakketmek* anlamı ile oyma, kazıma anlamındaki Arapça *kef* (ك) ile *ḥkk* *ح ك ك* eşdeğer halde kullanılmaktadır.²⁹ Bu durumda kavramsal bir bölünmeden söz edilebilir mi? Yani başlangıçta *ḥkḥ* (ح ق ق) ile *ḥkk* (ح ك ك) kökleri ortak olabilir mi? Arapça'da *ḥkk* (ح ك ك) kök harflerinden elde edilen kavramların geçtiği ifadelerde İbranice'deki gibi bir şeyi başka bir şeye sürtmek,

¹⁸ Ahmedî, *Şuârâu'l-Mezhec* (Sana: Mecmâu'l-Arabiyyetu's-Sâide, 2014), 445.

¹⁹ Gussan A. Hüseyin, *Varakâ b. Nevfel: Asrûhu, Hayâtuhu ve Şi'ruhû* (Beyrut: Kutubu'l-İlmiyye, 2002), 138.

²⁰ Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of The Quran* (Kahire: Oriental Institute, 1938), J Hoftijzer - K Jongeling, *The Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions, Handbook of Oriental Studies Handbuch Der Orientalistik*, 1997. *ḥḥḥ*[*ḥkḥ*] md.

²¹ *Kitâb-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2003), 2. Tarihler 35:25.

²² Lev. 10:11, 13; Çıkış 15:25; 18:16; Çıkış 30:20-21; Tesniye, 4:5-6; 6:20; 2. Krallar 17:39, 40, 41; D. B. McDonald, "Haqq", *Encyclopedia of İslâm*, thk. Bernard Lewis - J. Schacht (Leiden: E.J. Brill, 1986), 82.

²³ Ernest Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary Of The Hebrew Language For Readers Of English*, thk. Haim Rabin (Kudüs: Carta Company, 1987), 229 "ḥḥḥ something prescribed, enactment, decree, statute, law, rule. 2 prescribed portions, prescribed due. [From *ḥḥḥ* .cp. Arab, haqq (justness, truth, necessity, obligation).]"

²⁴ Yarattılış, 47:26.

²⁵ Yarattılış, 47:22.

²⁶ İsrâ Sûresi, 17/26; Enâ'm Sûresi, 06/141; Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdi Baslum (Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 2005), 4:274; Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Tûrâs, 1420), 13:72;

²⁷ Mustafa Kumru, *Vahiy Sürecinde Hak Kökünün Semantik Açısından İncelenmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)* (Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2007)

²⁸ R. Payne Smith, *Compendious: Syriac Dictionary*, thk. J. Payne Smith, 1. Baskı (New York: Oxford Clerandon Press, 1957), 153.

²⁹ Haim Shachter, *The New Universal Hebrew- English Dictionary* (Telaviv, 1963), I/259- 260.; Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary Of The Hebrew Language For Readers Of English*. 230.

ovmak ondan parça koparma;³⁰ Cildini tırnaklarını çizer gibi çizmek, bir şeyi başka bir şeye beyazlanıncaya kadar sürtmek anlamına gelmektedir.³¹ Kuru şeylerin birbirine sürtünmesi ile ortaya çıkan çatırtıyı ifade eden cümlelerde ise hkk حَكَّ kelimesi kullanılmıştır.³² Arapça'da *hukkak* kelimesi işte burada iki taş arasındaki sürtünmeden çıkan parça veya şey olarak ifade edilmiştir.³³ Hatta bu yüzden zorla çıkarılan, içinde sıkıntı olan şeyler *hakka* kelimesi ile ifade edilmiştir.³⁴ Mesela sinedeki sıkıntı ve darlığı ifade eden batmalar için bu kelime kullanılmaktadır.³⁵ Kuzey Semitik Bölgede hak kelimesinin *taşa kazılmış ebedi yasa* anlamı saf fiziksel boyutu olan haqaq حَقَّق kelimesi Arapça'da *çizme, işaret koyma, sürtme, kazıma* anlamında ve fonetik açıdan benzer olan hkk (ح ك) kök harflerinden elde edilen kelimelerin anlam deltasına bağlandığını söylemek mümkün müdür?

Fonetik benzerliğin bazı durumlarda anlam benzerliğine delalet edip etmediği konusu *ıştikak* ilminin kapsamına girmektedir.³⁶ Ses ve harf sırasının korunduğu 'İştikâk-ı Sağîrin' yanında harflerin sırasında takdir ve tehirin yapıldığı türetim biçimleri de bulunur. Bütün dile tatbik edilmese de fonetik benzerliklerin anlamsal ilişkileri ima etmesi mümkün görülmüştür. Örneğin yarmak anlamına gelen FL'A / فلع kökü ile QL'A / قلع köklerinde 'F' ile 'Q' sesleri değişmiştir. Aynı şekilde kesmek ve koparmak anlamına gelen 'QT'A قطع ile 'QTF قطف' arasında böyle bir biçimsel dönüşüm vardır.³⁷ Dolayısıyla ses ve anlam uyumu dışlanmaz.³⁸ Başka bir örnek de şu olabilir. Zemâşerî Bakara Suresi'nin 61. ayetinde geçen 'fumîhâ / فومها' kelimesinin buğday anlamında olduğunu söylemektedir. Zira İbni Mesud kırâatinde 'sûmiha / ثومها' şeklinde yer alır. Dolayısıyla sarımsak anlamındaki 'fûmîhâ' yerine buğday anlamındaki 'sûmîhâ' kelimesini tercih etmiştir.³⁹ Yine Türkiye'de kullanılan Arapça diyalektlerde 'b' harfi 'p' harfine, 's' harfi de 'f' harfine dönüşebilmektedir.⁴⁰ Bu tespit 'hkk' ile 'hqq' arasındaki fonetik ilişkinin anlamsal bir ilişkiyi zorunlu kılıp kılamayacağı hususunda önemli bir ipucu vermektedir.

³⁰ Ebû'l-Fadl Cemaeddin İbn Mânzûr, *Lisânu'l-Arâb* (Beyrut: Daru's-Sadr, 1990), 10/413-414; Ahmed Muhtar Abdulhamid Ömer, *Mu'cemu'l-Lugga el-Arabiyyeti'l-Meâsir*, 1. Baskı (Alemlu'l-Kutub, 2008), 1:189.

³¹ Abdurrahman bin Ali bin Muhammed İbnu'l-Cevzi, *Garibu'l-Hadis* (Beyrut: Darul Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 1/155.

³² Muhammed bin Muhammed Abdurrezzak Ebu'l-Feyd, *Tacul Ârus min Cevâhîri'l-Kâmus*, thk. Mecmua min Muhakkikin, 1. Baskı (Kahire: Dârul Hidâye, 1995), 17/189

³³ Ebu Tahir Muhammed bin Yakub Firuzabadi, *Kâmus El-Muhit*, 8. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 1/937

³⁴ Ebu'l-Feyd, *Tacul Ârus min Cevâhîri'l-Kâmus*, 5/481

³⁵ Firuzabâdi, *Kâmus el-muhît*, 1/937.

³⁶ Sözlükte "bir şeyin yarısını almak" anlamına gelen *ıştikak* kelimesi, terim olarak "aralarında mana ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden alınması ve türetilmesi" demektir. Arapça dilbiliminin bir ıstılahı olarak da Arapça kelime türetim ilkelerini kapsayan ilmin adıdır. Bkz. Muhammed bin Ali el Fârukî Tehânevi, *Mevsuâtu Keşşâf el-İstîlâhâtil Fûnun ve'l-Ülum*, thk. Refik Acem, trc. George Zeydan - Abdullah Halidi, 1. Baskı (Beyrut: Mektebetu'l-Lübnan, 1996), 1/206-208; Celaleddin Abdurrahman bin Ebu Bekr vd. Suyuti, *El-Muzhir fi Ulumi'l Luga ve Envâi'ha* (Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye, 1998), 1/274-96; Hulusi Kılıç, "İştikâk", *DİA*, 2001, 3/439-440.

³⁷ Ebu'l-Feth Osman İbn Cinni, *el-Hasâis* (Beyrut: Â'metu'l-Kitâb, 1952), 1/44-46.

³⁸ Soner Gündüzöz, "Arapçanın Potansiyeli: Arapça'da Kelime Türetim Yollarına İlişkin Bir İnceleme", *Marife dînî Araştırmalar Dergisi*, 4. 177-196, 181-184.

³⁹ Mahmud bin Ahmed Zemâşerî, *Keşşâf an hakâiki'l-gavâmidi't-tenzîl*, 3. Baskı (Beyrut: Dârul-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/145.

⁴⁰ Emin Cengiz, "Siirt Arapçasını Yaşatmak," *Türkiye'de Konuşulan Arap Diyalektleri*, thk. Yaşar Acat (İstanbul: Akdem Yayınları, 2018), 223-231.

Sonuç olarak hak kavramının semantik katmanları yeniden ele alındığında hak mefhumunun birinci katmanı olan Kuzey Semitik Bölgede *ağaca, taşa veya metale oyulmuş şey, ödev, hukuk, yasa, ferman, gelenek* anlamı ön plandadır. Daha sonraki aşamada, Güney Semitik Bölgede ve Hristiyan Geleneğinde Tanrı ile ilgili metafiziksel boyutları ifade etmek üzere kullanılmıştır. Son olarak felsefi düşüncenin etkisi ile uygunluk anlamına evrilmesi üçüncü semantik aşamada gerçekleşmiştir. Örneğin bu kelimenin delalet ettiği *kutsal yasa* anlamı Kuzey Semitik Bölge’de daha belirgindir.⁴¹ Hristiyan anlama geleneğinin yeniden yorumlandığı ikinci semantik evrede, Yeni Ahit’te, hak kelimesindeki *yasa* anlamı *nomus* köküne terkedilmiştir.⁴² İslâm dininde ise doğrudan saf varlık anlamıyla Allah adı olmuştur. Bunun dışında *ihkâk-ı hak, hakka, taşa yazılmış yazgının, yerine göre ilahi hükmün* diğer bir deyişle takdir edilmiş olanın zamanı geldiğinde gerçekleşmesine bürünmüştür. Nitekim *haq-qa-qa* kelimesinin gerçekleşme, tahakkuk etme anlamına delalet etmesi etimolojik açıdan bu bilgi doğrusunu doğrulamaktadır. Kur’ân’da hak kavramının ıstılahları olarak kullanılan terimler iki yüz elli yerde adalet ve hakikatin *gerçekleşmesi* anlamına gelmektedir.⁴³ Bu irtibat, hak kelimesinin bir oluş sürecinden sonra ortaya çıkan mevcudiyeti ifade ettiğini göstermektedir. Fakat günümüzde hak kavramının gerçeklik anlamından uzakta, varlık yerine mutâbakât anlamının ön plana çıkarılması tabii anlamın felsefi manâsının altında kaldığını göstermektedir.⁴⁴ Bunu daha iyi anlamak için varlık ve oluşu belirten alêtheia kavramının Batı kültüründeki dönüşümüne bakmak gerekmektedir.

2. Hak ve Alêtheia: Hakikatin Diyalektik Boyutu

Hak, doğu düşüncesinde, zamanı gelen şeyin, makdurun, tahakkuk etmesini, varlığa çıkmasını belirtir. *Alêtheia* ise Antik Yunan’da hakikatin ortaya çıkmasını, insanların bazı şeyleri hakikate uygun olarak söylemelerini, hakikatli olup olmadıklarını, hakikati bir şekilde anlatıp anlatamadıklarını ifade etmektedir.⁴⁵ Antik Yunan’da *alêtheia* kelimesi gibi hakikate uygunluk anlamına delalet eden birçok kelime bulunur. Örneğin *nêmertês* kelimesi genelde iletilecek malumatın daha önemli veya acil olmasıyla *atrekês* kelimesinden ayrılır. *Atrekês*’de malumata erişmenin ve onu aktarmanın daha kolay olmasıyla *alêthês* kelimesinden ayrılır. *Atrekês* elbette bir konuşmacının iletilecek şeye hâkim olduğunu varsayar.⁴⁶ Ancak *alêtheia*’nın özel bir yönü vardır, iletişimin doğruluğuna göndermede bulunur. Etimolojik kökenine baktığımızda *alêtheia*’nın (ἀλήθεια) ‘doğru’ anlamına gelen, Yunanca kökenli *alethus*’tan türemiş olduğunu, ‘doğruluk ya da hakikat’ anlamına geldiğini görürüz. Ayrıca olumsuzluk öneki a+*lethe* ‘unutmamak, gizlememek, kendine ihtimam göstermek, apaçıklık,’ anlamlarına gelmektedir.⁴⁷

⁴¹ Hoftijzer - Jongeling, *The Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*. 𐤇𐤓𐤍[ħkk] md.

⁴² Yeni Ahit, Matta 5;17-20; Yeni Ahit, Yuhanna 7/19; Yeni Ahit, Luka 2/22; 5/17.

⁴³ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfehres li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, thk. Mansur Fehmi (Kahire: Dârul Kûtûbi’l-Mısriyye, 1364), 208-211; McDonald, “Haqq”. 82.

⁴⁴ Hoftijzer - Jongeling, *The Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*. 𐤇𐤓𐤍[ħkk] md.

⁴⁵ M. Detienne, *The Masters of Truth in Archaic Greece* (New York: Zone Books, 1996), 13; William Wians, *Logos and Mithos : Philosophical Essays in Greek Literature*, ed. William Wians (New York: State University of New York Press, 2009), 6; Bernard Williams, *Hakikat ve Hakikatlilik*, çev. Ertürk Demirel (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006), 337; Rosemary Wright, *Introducing Greek Philosophy* (New York: Routledge, 2009), 10, 69.

⁴⁶ Williams, *Hakikat ve Hakikatlilik*. 336.

⁴⁷ Thomas Cole, “Archaic Truth”, *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* (New Series, 1983), 7-28; Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. H. Hunler (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2004), 32-33; Eda Çaçı, *Platon’da Aletheia ve Etik Bir Yaratma Faaliyeti Olarak İmkân* (İstanbul Bilgi Üniversitesi SBE, 2014), 11.

Alêtheia, olimpiyatlarda yarışın dönüm noktalarında yerleştirilen hakemlerin olanı olduğu gibi aktarmasından mülhem titiz bir mutâbakât anlamıyla kavramsallaşmıştır.⁴⁸ Bu nedenle gözlemcinin bütün duyuları ile dikkat ve hafızasını kullandığı ve bu şekilde hakkın yerini bulması anlamındaki doğruluğun ön plana çıktığı bağlamlarda yer bulur.⁴⁹ Ayrıca yün tartan bir kadının kendisini değil, onun tartma eyleminin ölçüsü de bu anlamla sınanmaktadır.⁵⁰ Hesiodos'un dizelerinde ise efsanevi bir yaratık olan *nerëus* ile ilgili Hikâyede 'farkındalığı' ifade etmektedir.⁵¹ Hektor'un Hikâyesinde ulağın mesajı kelimesi kelimesine aktarması anlamında elçinin haberidir.⁵² Hikâye olsa bile ozanın özellikleri değil, onun metne uygun bir şekilde Hikâyeyi anlatması *alêtheia* ile ifade edilmiştir.⁵³

Alêtheia gerçekten de hakikati göstermektedir.⁵⁴ Ancak bu kelime insanlar için değil onların iletişimleri için kullanılmaktadır. Onların iletişimlerinin sadece doğru olduğunu değil aynı zamanda bilgi verdiğini ve güvenilir olduğunu da anlatır. Burada söz konusu olan şey kelimesi kelimesine anlatmak ve aktarmaktır. Abartmadan uydurmadan ve araya alakasız şeyler katmadan, aynı şekilde aradaki şeyleri atmadan ve eksik ifade etmeden olduğu gibi aktarmaktır. Cevabı merak edilen soru ise, acaba konu hakkında yeterli bir izah sunulacak mı sorusu değil, hatibin düpedüz yanıldığı mı yoksa hakikati mi söyleyecek sorusudur. Bütün bunları kendinde toplamış bir ozan rüşdünü ispatlamıştır. Sırf bu nedenle, Marcel Detienne göre ozanlar, övgü ve anıları denetimleri altında tuttukları, kahramanları ve onların edimlerini unutulmaktan kurtardıkları için hakikatin efendileridirler.⁵⁵

Peki, *alêtheia* yolu ile ozanın savunması gereken hakikat nedir? Hakikat kim ne düşünüyorsa o mudur yoksa özdeşlik midir?⁵⁶ Hakikat görünüş müdür yoksa görünüşten farklı bir şey midir? Hakikatin koşulları nelerdir? Hangi koşullar altında iddia edilen şey hakikat olur? Bu sorular tek bir cevapla ilgilidir; 'Olanı olduğu gibi aktarmak.' Bu kaygı basitçe doğruluk direnci yüksek tarih anlamında *alêtheia historia* kavramı ile ifade edilmiştir.⁵⁷ Bu anlamda hakikat yanlış olmayandır. Zira yanlışın karşıtı olmayan hiçbir şey hakikate uygun olarak doğru biçimde temsil edilemez. Bu anlamda yanlışlık *alêtheia'nın* zıddı ile yani *lethe* ilgilidir. *Lethe* hem unutkanlığı hem de insanın dikkatinden kaçabilen veya göz ardı edilen şeyleri ifade etmektedir. Hakikatin basitliği, apaçıklığı ve yalınlığı karşısında yalanın belli bilgi parçalarının kasıtlı bir şekilde çarpıtılması, göz ardı edilmesi ya da unutulması sürecindeki özel bir çabayı gerektirdiği

⁴⁸ Homeros, *İlyada*, 23/360.

⁴⁹ Williams, *Hakikat ve Hakikatlilik*, 335.

⁵⁰ Homeros, *İlyada*, 12/433.

⁵¹ Hesiodos, *Theogonia*, 233.

⁵² Homeros, *İlyada*, 22/438 .

⁵³ Homeros, *Odyseia*, 19/203. "Odysseus evine tedbil-i kıyafet döndüğünde Penelope'ye bir sürü yalan söylerken, ozan onun hakkında şöyle der: 'Konuştu ve hakikate uygunmuş gibi duran pek çok yanlış şey söyledi.' Yani hem bu şeylere inanan biri gibi konuşmuştur, hem de bunları doğru varsaymanın makul olacağı şeyler gibi göstermiştir. Bernard Williams, *Hakikat ve Hakikatlilik*, 98.

⁵⁴ Anthony A. Long, "Heraclitus on Measure and the Explicit Emergence of Rationality", *Body and Soul in Ancient Philosophy*, thk. Dorothea Frede - Burkhard Reis (De Gruyter, 2009), . 96.

⁵⁵ M. Detienne, *The Masters of Truth in Archaic Greece*, (New York: Zone Books, 1996), 16-24; Bernard Williams, *Hakikat ve Hakikatlilik*, 333- 335.

⁵⁶ "Hakikatin ve bilimin zulmü, yalana saygıyı artıracaktır." Friedrich Nietzsche, *Şen Bilim*, thk. Ahmet İnam (İstanbul: Say Yayınları, 2001), 40.

⁵⁷ Proclus Diadochos, *Commentary on Plato's Timaeus: Proclus on the Socratic State and Atlantis*, çev. Harold Tarrant (New York: Cambridge University Press, 2007), 65.

açıktır.⁵⁸ Bu böyledir. Alêtheia kavramı unutmak ve yanılmak anlamındaki *lêthê*'nin olumsuzlanmasıdır.⁵⁹

Yanlığı gösteren, hakikate uygun anlatımın zıddı olan kandırmaca ise *lêthê* kelimesi ile ifade edilmiştir. *Lêthê*' kelimesi *lath* kökünden türemiştir. *Lêthê*, Odysseia'da *Styx*, *Kokyos*, *Acheron*, ve *Pyriphlegethon* adı ile yer alan ırmaklardan biri olan Amelus'un yani unutmak ve kaygısızlık ırmağının içinden geçtiği ovadır.⁶⁰ Adı geçen bu ırmakların tümünün ayrı bir anlamı olması gibi *Lêthê*' ırmağının da bir anlamı vardır. Fakat daha çok *Lêthê*' adıyla bilinen bu ırmak, efsaneye göre, insanların yaşarken söyledikleri ve yaptıkları her şeyi unutturan ve ruhların ölümün tadını aldığı *Hades*'teki ırmağın ismidir. Mitolojik kabullere göre bu ırmak söylenileni ve yapılanı unutturduğu gibi bilmeyi de engellemektedir. Nitekim *Lêthê*' ırmağının unutkanlık suyundan içenlerin, geçmişlerini unuttukları, acılarından kurtulduklarına inanılırdı.⁶¹ 'Devlet' adlı eserinin sonunda ruhsal tecrübeyi anlatan Platon, *Lêthê*'yi ölçüyü kaçırıp çok fazla içenlerin her şeyi unuttuğu ırmak şeklinde tarif etmektedir.⁶² Burada fiziksel bir nesnenin ismi olan *Lêthê*' Platoncu anlama geleneğinde soyutlamaya uğrayarak unutmak anlamını ifade etmeye başlamıştır.⁶³

ırmağın kendisi, gölge âlemine geçişi ifade eder gibidir. Bu ifadelendirmede tıpkı hak kavramının ortak düşüncesinde ebedi yasa fikrinin yer alması gibi *lêthê* ve *alêtheia*' etimolojik yapısında da aynı gerekçeler dikkat çekici şekilde yer bulmaktadır. Benzer bir durum Türkçe'de yer alan *gerçek* kelimesinin kökeninde de tespit edilmişti. O da 'ebedi yasa düşüncesi'dir. Ebedi yasa veya beşerî düzlemdeki karşılığı ebedi yazgı düşüncesi Eski Yunan'da, hakikatin karşısında yer alan, unutmak içinde var olduğu gölge âlem veya sahtelikte, bir daimon seçmek durumunda bırakır insanı. Bu düzlemde insan, ya sanı sahibi olarak varoluşun görünüşüne tutunacak ya da hakiki ideaların bilgisine yönelecektir. Bu bile bütünüyle özgür bir irade fikrine imkân veremeyebilir.⁶⁴

Platon bu ırmağı hakikati unutmak anlamında ideler âlemi ile gölge âlem arasındaki sınıra *alêtheia*'yı yerleştirmektedir. Unutmak ve hatırlama tek başına bir anlam ifade etmez. Bu fikri Platon'un mağara istiaresi içinde anlamak gerekir. Orada gizlilik ve açıklık hak olanın tezahür ettiği bir anlam morfolojisine bürünür. Fakat Platonik ontolojide ideal âlem ile görünüş âlemi arasındaki bağ siliktir. Özellikle gölge âlem denilen bu dünyanın gerçekliği bir tür mimetik seyrelme içinde tartışmalı hale getirilmiştir. Yine de hakikat arada görünebilmektedir. Tam olarak burada *alêtheia* kavramı; unutuşun, perdesinin kaldırılması anlamında hak olanın kendini açığa vurması şeklindeki anlam ile örtüşür. Heidegger daha sonra bunu varlığın 'vuzûhu' yani *açığa çıkması* anlamında kullanacaktır.⁶⁵ Fakat söz konusu açığa vurma durumu bütünüyle apaçık değildir. Sadece bir belirmedir. Bu anlamda hakikat ortaya çıkıp tekrar kapanandır. Böylece hakikatin hakikati meselesi pozitivist doğrucu perspektiften sıyrılarak varlığın ontolojisi ile bütünleşir. İşte tam burada Heidegger'in tekrar varlığa dönüşü önceleyen bir teori içinde *alethia* kavramını kullandığını görmekteyiz. Batı metafiziğine yönelik eleştirileri doğrultusunda, *açığa çıkma* ve *gizlenme hareketini*

⁵⁸ Bernard Williams, *Hakikat ve Hakikatlilik*, 333-334.

⁵⁹ Platon, "Republica", *Complete Works*, ed. John M. Cooper (Indianapolis: Phackett Publishing Company, 1997), 621a-d.

⁶⁰ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), 344.

⁶¹ Eda Çaça, *Platon'da Aletheia Ve Etik Bir Yaratma Faaliyeti Olarak İmkânı*, 13-14.

⁶² Platon "Republica", 621a-d.

⁶³ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 344.

⁶⁴ Platon, "Republica", 621a-d.

⁶⁵ Bernard Williams, *Hakikat ve Hakikatlilik*, 334.

içeren *alêtheia* ile varlık ve doğruluk ilişkisinin hatırlanmasını öne çıkaran bir görme biçimini ortaya koymuştur. Heidegger'de ruhun zekâ olarak anlaşılmaya başlanması sürecinde mitoloji, din, felsefe gibi hakikat yolları varlığın kendini açma biçimleri olarak yeniden betimlenmiştir.⁶⁶

Heidegerci ontolojide *alethia* tezahürü onun İslâm metafiziğinden esinlendiğini iddia etmemize yetecek şekilde yeniden anlam bulur. Bilindiği üzere tasavvuf felsefesinde de bu âlem, Hakk'ın sürekli tezahürü olarak kabul edilir.⁶⁷ İşte Heidegger'in peşine düştüğü dilsel karşılıklar bu açığa vurmanın belirtilerine döner durur. Öte yandan açığa çıkan hiçbir zaman saklı kalandan büyük olamaz. Bu kelimenin bağlı olduğu manayı, kavramın da varlığı sadece bir buzdağının görünen kısmı ile karşıladığı anlamına gelecektir. Gadamerci hakikatçiler hermenotik nosyonla meseleyi kavramaya çalıştıklarında bunu fark ettiler. Bu eş zamanlı durum, hakikatin soruya karşılık tezahürüdür. Onun dilde kendini açığa vurması hakikate varan bir yol olsa da bütünüyle hakikati kuşatan bir idrak olmuyordu. Zira tam bu seviyede hakikatin 'tastamam bir bilgisine' ulaşmanın imkânsızlığı belirlemekteydi.⁶⁸

Heidegger, basitçe felsefenin eski günlerdeki gibi hakikat ile varlığı bir arada tutmasını istiyordu. Ona göre insan bizzat hakikat tarafından mecbur bırakılmaktadır. Onu; '*episteme, he theorei to on he on*' olarak, *var olanı var olan olarak*, yani varlığı bizzat varlığı bakımından müşâhade eden bir bilim olarak nitelendiriyordu. Zira sadece orada *dasein*'den söz etmek mümkün olmaktadır.⁶⁹ Heidegger şöyle diyecektir: 'Hakikat söz konusu olan şeyin saklı olmasından kurtarılmasıdır. Hakiki olmamak ise örtmek anlamında bir tür yanılgıdır. Zaten *lethe*, bir şeyi görünür kılmaya amacı içinde bir şeyin önüne koymak böylece onu olmadığı bir şeymiş gibi göstermek değil miydi?'⁷⁰

Heidegger'de *alêtheia*, var olanı kendi gizliliği içinde çekip çıkarmak ve onu kendi belirlenmişliği içinde görünür kılmaktır. Bu tavrı, *dasein*, kendini dile getirsin diye Aristo'nun *alêtheia*yı pragma ve fenomenle eşitleyen tavrına bir karşı koyuştur. Çünkü hakikatsizlik içinde var olmak Heidegger'e göre *dasein*'i krize sürüklemiştir. Açıktır ki Heidegger, *dasein*'in yeniden kurulması için zorunlu olan logusun, hakiki oluşla türemesi için, *alethia* ile yeniden temas kurmasını gerekli görmüştür.⁷¹ Çünkü hakikat burada ve şimdi manasında bir noktada dondurulacak bir şey değildi. Hakikat bir olma biçimiydi ve oluş devam etmekteydi. Peki, bu apaçık devinim, hakikatten bahsetmeyi güçleştirmekte midir? Zira siz ondan bahsettiğinizde, hak farklı bir tahakkuka kavuşmuş olmaktadır. Tam burada Derrida'nın 'differencia' kavramı anlamı açığa çıkaran yapısökümcü bir gaye ile ileri sürülmüştür. Dilde ve düşüncede kendini açığa vuran varlığın hakikati bir sonraki tecrübeye kadar saklı kalmaktadır. Bu nedenle varlık gibi kelimelerin de her okunuşu, başka bir anlamla kendini açığa vurduğu için, Derrida, metnin dışında hiçbir şey yoktur diyecektir. Nihâî seviyedeki kaygı basitçe şudur: Yabancılaşmanın derinleştiği bu alandan çıkış için Sokrates'in logos'undan, Sokrat

⁶⁶ Ezgi E. Çelik, *Günümüz Felsefesinde Hakikat ve Eylem Olanakları* (Ankara: Doktora Tezi, ASBE, 2012), 17.

⁶⁷ Muhyiddin İbn Arabî, *Fususü'l-Hikem*, çev. Aytekin Şahin (Ankara: Sure Yayınevi, 2017), 1.

⁶⁸ Hans G. Gadamer, *Hakikat ve Yöntem*, çev. Hüsamettin Arslan - İsmail Yavuzcan (İstanbul: Paradigma, 2008), 1/55, 362; Hans G. Gadamer, "Hakikat nedir?", *Felsefi Fragmanlar* (İstanbul: M. Beyaztaş, 2004), 20-26

⁶⁹ Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, çev. Kaan H. Ökten (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 225.

⁷⁰ Heidegger, *Varlık ve Zaman*. 50.

⁷¹ Heidegger, *Varlık ve Zaman*. 34, 231-232, 235.

öncesi varlığa dönmek gerekmektedir. Öznenin bilinç veya duygu içinde kendine, mevcudiyetine, dönmesinin yolu budur.⁷²

Süreç içinde, 'alêtheia'nın asıl anlamında, tıpkı hak kelimesinde görülen dönüşüme benzer bir süreç yaşanmıştır. Bu durum bir bakıma Avrupa tarihinin hakikati örtmesinin bir sonucudur. Bu kelimenin asıl anlamı ontolojik boyutundan saklı iken kuramsal düşünceler ve epistemolojik teoriler sürecinde bu asıl anlam örtülmüştür. Hatta pozitivism ile birlikte kavramlar metafiziksel özlerinden arındırılmıştır. Toplumsal hayatta çoğu zaman pratik ve işlevselliğin hakikatin kendisine tercih edilmesi bu süreci hızlandırmıştır. Halbuki 'alêtheia'nın asıl anlamı, onun ontolojik mahiyetinde saklıdır. En özlü şekilde 'varlığın vuzûhu' yani açığa çıkması ile ifade edilmiştir. Alêtheia bir bakıma bil-kuvve halde olan potansiyelin ortaya çıkmasıdır. Fakat bu ortaya çıkış doğu-mistik düşüncesinde olduğu gibi doğrusal bir zaman ve mekân tasavvuruna dayanmaz.⁷³ Bu bağlamda doğu düşüncesinde hak, zamanın imgelemi içinde tasavvur edilirken Eski Yunanca'da saklı, örtük olanın açığa çıkması, çiçeğin açması gibi bir tarzda ortaya çıkması anlamındaki a-letheia kavramında tasavvur edilmiştir.⁷⁴ Yunan felsefi düşüncesinin, olgusal aklının bir tezahürü olarak tohumun fidana dönüşmesi gibi maddenin form almasıdır. Eş deyişle bir potansiyelin kendini gerçekleştirme, varlığa gelmesini imlemektedir.

Günümüzde hak kelimesinin asıl anlamının mutâbakât yapılması gibi 'alêtheia'nın modern söylemleri de daha çok fenomenolojiktir. Hakikat göz göre göre işlevselliğe feda edilmiştir. Eş deyişle bilgi, varlığa ait olmaktan ziyade matematiksel ölçülere göre yorumlanmış, bir nevi mantıksal formlara indirgenmiştir.⁷⁵ Oysa tabii seviyede hakikat varlığa ait bir nitelikti. Dolayısıyla hakikati ifade eden kelimelerin bu bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir. Teoride çoğu zaman buna riayet edilmektedir. Örneğin Cürcânî'nin tarifinde geçen batılın karşıtı anlamındaki hak kavramı *established fact, reality, what corresponds to fact, truth* biçiminde İngilizce'ye çevrilmiştir.⁷⁶ Hakikat ise *truth, sincerity* anlamıyla da ifade edilmektedir.⁷⁷ Batıl olana da *falsehood* denilmiştir. Varlığın soyut anlamına göndermede bulunması bakımında *being*; somut anlamına göndermede bulunması bakımından *existence* anlamı ise daha eskidir. Bilgi ilkesi olarak ele alındığında ise *truth, certainty* anlamı verilir. Değer ilkesi olarak ele alındığında *right* veya *justice* olarak ifade edilmiştir.⁷⁸

Latince, hak kavramının karşılığını tam olarak almak için, aynı anda hem *essence* hem de *existence* kavramlarının bir arada düşünülmesi gerekmektedir. Existence doğa veya vücut anlamına gelir. Var olan anlamında doğa kavramı, olgular arasında değişmez ilişkileri; şeylerin yaratılıştaki sahip oldukları ontolojik, epistemolojik ve estetik ilkelerin toplamını ifade eden genellemeleri belirtmektedir. Varlıkların *neyliğini* ifade

⁷² Jacques Derrida, *Gramatoloji*, çev. İsmet Birkan (Ankara: Bilge-Su Yayınları, 2014), 153; Jacques Derrida, *Writing and Difference*, trns. Alan Bass (Chicago: The University of Chicago Press, 1978), 280-282.

⁷³ Richard. E Nisbett, *Düşüncenin Coğrafyası*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Varlık Yayınları, 2015), 38-50.

⁷⁴ Cole, "Archaic Truth" *Quaderni Urbinate di Cultura Classica*, Vol. 13, No. 1 7-28.

⁷⁵ Doğan Özlem, *Mantık* (İstanbul: Notos Yayınları, 2011), 1-20; Şafak Ural, *Pozitivist Felsefe* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2013), 22-29.

⁷⁶ Ali bin Muhammed Seyyid Şerif jurjânî, *Kitâb al-Ta'rifât of al-Jurcânî*, thk. el-Thigani Mohd El-Emin (Malasia, 2005), 20.

⁷⁷ Thomas Patrick Hughes, *Dictionary of İslâm*, (London: W.H. Alien & Co., 1885), 162.

⁷⁸ Hans Wehr, *A Dictionary of Moder Written Arabic*, ed. J. Milton Cowan (Wiesbaden: Spoken Language Services, 1976), 191-192.

eden doğa kavramının anlam deltası da Arapça'da *mahiyet*; İngilizce'de *essence*; Latince *onto* kavramı ile çağrılmaktadır. *Ontos-on* ise kendinde varlık anlamına gelmektedir.⁷⁹

Hak kelimesi somut hakikat biçimi olarak batı dilinde *real* anlamıyla da ifade edilebilmektedir.⁸⁰ Real kelimesi Hint Avrupa dil ailesinde mal ve mülk gibi somut şeyler *re-* kökünden türemiştir. *Real* kelimesinin anlamı çevirilerde gerçek sözcüğü ile ifade edilmektedir. Realize kelimesi, meydana gelme anlamı ile tahakkuk anlamına karşılık gelmektedir. Ancak Neo-Platonculukta *pragma* kelimesiyle de ifade edilmiştir.⁸¹ Actualize ise realizenin zaman kısmını vurgular.⁸² Öte yandan Batı dillerinde hakikat ya da gerçek kelimesi İngilizce'de *reality*; Almanca'da *realitat*; Fransızca *realite* ile dile getirilmiştir. Doğruluk kavramı ise İngilizce *true* veya *truth*; Almanca'da *wahr* veya *wahrheit*; Fransızca'da *verite*, *droit*, *certitude* ile ifade edilmektedir. Değer ilkesi olarak ele alındığında ise erdem anlamındadır. Bu delaleti ile doğruluk İngilizce'de *right* veya *rightness*; Almanca'da *right* veya *richtigkeit* ile ifade edilmektedir.⁸³

3. Hak ve Gerçek: Tabii Dilin Ortak Yönleri

Farklı dillerde benzer insani tecrübelerin farklı kelimelerle belirtilmesine rağmen aynı anlamlara göndermede bulunması yaratıcının varlığına ve birliğine en güzel kanıttır. Örneğin Türkçe'de 'gerçek' kelimesi, Arap-Sâmî gelenekte *ağaca, taşta veya metale oyulmuş şey, ödev, hukuk, yasa, ferman, kural* anlamı ile hak olanın duruma, koşula veya ilkeye göre tahakkuk etmesine benzer bir etimolojik evrene sahiptir.⁸⁴ İslâmiyet'in kabulü ile beraber çeşitli biçimlerde kullanılan hak kelimesinden önce bu anlamları Türkçe dilinde belirtenler gerçek kelimesi metafiziksel anlam derinliğine sahip kavramlardan biriydi. Bu kelimenin kökü olan *kirtü* sözcüğü ağaç veya başka bir nesne üzerine yapılan *çentik* manasında *kertik* kelimesi ile belirtilmekteydi. Burada *kertik* ya da *çentik* atma gelecekte olacak bir şey için önceden onu bir sembolle belirtme, *hakketme*, anlamındadır.⁸⁵ Biçimsel dönüşümde, yani *kert* veya *kirt* kökünün *ant*, *inanış* ve *sadakat* kavramlarını bildiren *kirtü* veya *kertü* kelimesine evrilmesi sürecinde aralarındaki anlamsal ilişki kaybolmamıştır.⁸⁶

Orta Asya Türk lehçelerinde *kirtü* veya *kertü* sözcüklerine rastlanmaz. Bu sözcük değişmiş şekliyle Yakut lehçesinde *kirdik*, *kircik*, *kircık* şekliyle yer almaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinden Kumukça'da *ant* anlamına gelen *gerti* şeklinde bir kullanım mevcuttur. Kir/gir-ger kökünden kirçek/girçek/gerçek şeklinde türetilen *kirtü* veya *kertü*

⁷⁹ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yay., 2004), 121.

⁸⁰ Massimo Campanini, "Haqq/Haқиqа", *The Quran: An Encyclopedia*, ed. Oliver Leaman (New York: Routledge, 2006), 247.

⁸¹ Richard Sorabji, *Proclus: On Plato Cratylus*, trns. Drian Duvick (New York, 2007), 181.

⁸² https://www.etymonline.com/word/reality?ref=etymonline_crossreference

⁸³ Harun Tepe, *Platon'dan Habermas'a Felsefe Doğruluk ya da Hakikat* (Ankara: İmge Kitabevi, 2003), 20; Bolay, *Felsefe Sözlüğü*. 124; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İnkılap Yayınları, 1998), 58.

⁸⁴ Gerçek kavramı için bkz. Ahmet Topaloğlu - vd., *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı, 2011), 413; TDK Türkçe Sözlük, 2005: 749-750; M. Bülent Gürkan, "Gerçek Kavramı Üzerine," *Anadolu Aydınlanma Vakfı*, (1996),

⁸⁵ Ahmet Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 4. Baskı (İstanbul: Kubbealtı, 2011), 2/1674.

⁸⁶ Abdulkadir İnan, "Gerçek Kavramı Üzerine Bir Not", *Ç.Ü. Türkoloji-Makale Bilgi Sistemi* (Çorum, 2010), 1; Topaloğlu - Vd., *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 1/1048; Hasan İsi, "'Gerçek' Ve 'Hakikat' Sözcükleri Üzerine Felsefi Ve Dilbilimsel İnceleme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/41 (2015), 8.

kökü *söz verme, and içme, bağlanma* ve sonrasında yerine getirme anlamlarına gelmektedir.⁸⁷ Burada Türkçe'deki *kirçek/girçek/gerçek* kelimesinin fizik ve metafizik bünyeyi aynı anda yedeğine alması ilginç bir tevâfuk oluşturmuştur. Örneğin *kertun 'inanmak', kertunc-kertgunc 'iman, inanç'* şeklinde bir anlama evrilmiştir.⁸⁸ Bu yapısı gerçek kelimesinin aslı olan 'kêrşek/kêrçek', 'kertu' kelimeleri doğru, güvenilir, inanılır, sadık anlamlarına gelir.⁸⁹ Burada bir bakıma 'hkk' ile 'hqq' arasında var olan fonetik benzerliğin anlamsal bir özdeşliği ima etmesi gibi *kertik /çentik* kelimesinde yer alan inanış veya *ahd* daha sonra kirtü/gerçek şeklinde tahakkuk etmiştir. Fakat Türklerin İslâmiyet'i kabulü ile birlikte hak kelimesinin kirçek/girçek/gerçek kelimesindeki metafizik bünyeyi üzerine aldığı, takdir veya ezeli yazgı fikrinin kişisel yazgı anlamı ile kader kavramına aktarıldığı, böylece *gerçek* kelimesinin salt dünyevi anlamı ile kullanıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan *girçek* kelimesinin gerçekleşme fiilinden elde edilen biçimi, takdir edilenin daha sonra tahakkuk etmesi şeklindeki kök anlamını ima etmeye devam ettiği hususu kelimenin günümüz Türkçesindeki kullanım biçimlerinde gözlenmektedir.⁹⁰

Farsça ve Kürtçe'de *çentik atma, kertme, eyleme* anlamında *kirtik, kêrtik, kertik, kirin, kerden* ifadeleri bu etimolojik izahı destekleyecek şekilde varlığını sürdürmektedir. Kürtçe'de 'çê-kırın' ve 'kar -anın' kelimeleri *gerçekleştirmek* anlamına gelir.⁹¹ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kullanılan *beşik kertmesi* ifadesi gelecekte vuku bulması anlamında bugünden bir karar verme hali olarak 'kirtü' anlamını desteklemektedir. Zira va'd edilenin günü geldiğinde gerçekleşmesi olarak burada ve şimdi manasındaki bir işaretleme olarak *kertme*, tahakkuk ettiğinde hakikat olmaktadır. Öte yandan Türkçe'de, gündelik hayatta *son kertede* derken çeyrek anlamında *kerte* kelimesinin kertme ile ilişkisi, zaman itibari ile *gerçekleşme* anlamına göndermede bulunur.⁹² Ancak bu toplumlarda gerçekleşmeyi ifade eden kelimeler tıpkı Türkçe'deki gibi metafiziksel içerikten arındırılmıştır. Metafiziksel anlam yükü hak, Allah, gayb isimlerine bağlanmıştır.

4. Hak Kelimesinin Ashına Dönüş

Hak kelimesinin asıl anlamını tespit etmek için onun *nesnel, zihinsel* ve *dilsel* boyutunun göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nesnel boyut, varlık ilkesi olarak hak kelimesinin *ontolojik* yönüdür. Bu kısımda insanın varlık olmak bakımından bulunuşunu aynı ve zihni açıdan tasavvur edebildiği her şey "hak" kabul edilmektedir.⁹³ Hak kelimesinin ikinci anlam boyutu kendisi ile *etik, epistemolojik* ve *estetik* ilkelerinin ifade edildiği *zihinsel* seviyedir. Bu seviye insanın aynı zamanda var olmayan şeyleri tasavvur etmesi, kötü şeyleri yapması ve çirkin durumlara düşmesi karşısında zihin ile dış gerçeklik arasında uygun olanı belirlemek için mutabakat anlamına dönüşmektedir. Buna göre hak, bilgi ilkesi olarak *doğruluğa*, estetik ilkesi olarak *güzelliğe*, değer ilkesi olarak *adalete*, hukuk ilkesi olarak *yasaya* delalet etmektedir. Üçüncüsü de hak kavramının *sembolik katmanını* oluşturan lafzî boyuttur. İnsanın zihninde tasarladığı bir

⁸⁷ Abdulkadir İnan, "Gerçek Kavramı Üzerine Bir Not", *Ç.Ü. Türkoloji-Makale Bilgi Sistemi*, 2010, 1.

⁸⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish* (New York: Oxford University Press, 1972), 738-739.

⁸⁹ Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 4. Baskı (İstanbul: Everest Yayınları, 2009),

⁹⁰ İsi, "'Gerçek' Ve 'Hakikat' Sözcükleri Üzerine Felsefi Ve Dilbilimsel İnceleme." 8-14.

⁹¹ J. Blau, *Kürtçe- Türkçe Sözlük*, trc. Fetullah Kakioglu (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1991), 66, 162; Michael L. Chyet, *Kurdish-English Dictionary* (London: Yale University Press, 2003), 324.

⁹² Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*. Hüseyin Muhammed, *Rehmas*, 198.

⁹³ İbn Sînâ, *Metafizik* (İstanbul: Litera Yayınları, 2004), 1/126-129; Süleyman H. Bolay, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 119.

şeyi bilincin hatırlayacağı şekilde bir sembolle işaretleyip isimlendirmesine dayanan bu seviyede hak kelimesi, dil-düşünce ilişkisini, dilin gramatik tezahürlerini, bir konuda özelleşmiş terimlerin ait olduğu manalara bağlanma biçimlerini, gerçek-mecâz ilişkilerini denetlemektedir.⁹⁴ Bu bağlam içinde denilebilir ki hak kelimesinin anlam biçimleri, onun nesnel boyutu olan *varlık*, zihinsel boyutu olan *anlam* ve dilsel boyutu olan *sembolik* katmanlarının ilişkisi içinde tezahür etmektedir. Bu ilişkide vâki olan, mevcudiyeti kendisine bağlı olan zihinsel ve dilsel boyutundan önce gelir.

Ragıp İsfahânî, hak kelimesinin zihinsel boyutunu esas alarak onun asıl manasının mutâbakât olduğunu belirtmiştir. İsfahânî bu yaklaşımı ile bir şeyin yer, zaman ve olgu bakımından hakikat kabul edilen söze özellikle Kur'ân'a mutabakatını esas almıştır. Örneğin *bi'l-hak* ifadesini gereğince konuşma ve iş yapma anlamında tevil etmiştir.⁹⁵ Bu görüşünü de kapı kanadının, hareket etmesini sağlayacak şekilde kapı eşliğine mutabık olması ile örneklendirmiştir.⁹⁶ Hak kelimesinin mutâbakât anlamını destekleyen farklı tarifler de bulunmaktadır. Bu tariflerden biri de kemiğin oturduğu yer olan *hukk* kelimesi yolu ile belirtilmiştir. Buna göre uygunluk olmadığı durumda kemiklerin mafsallara yerleşmeyeceği, bu nedenle kemiğin asli görevini icra etmeyeceği ifade edilmiştir. İşlevini yerine getirmesi için hakkı olan yere yerleşmesi mutabakat anlamını destekleyen farklı bir görüş olarak belirtilmiştir.⁹⁷

Hak kelimesinin mutâbakât anlamı Kur'ân'ın bilgi sistemi açısından doğru bir yerleştirmedir. Çünkü hak kelimesinin var olduğu şekliyle önceden var ve va'd olunanın daha sonra bilinmesi veya tahakkuk etmesi anlamının, beklenti ile olgu arasındaki uygunluğu delalet ettiği bir anlam boyutu bulunmaktadır. Ayrıca uyma, itaat etme, uygun davranma gibi dînî amaçların belirleyici olduğu kabul edilmesi gereken bir gerçekliktir. Buradan hareketle hak kelimesinin, insanların dünya görüşlerini, inanç biçimlerini, bilişsel eğilimlerinin doğruluğunu belirleyen ilke olduğu belirtilmiştir.⁹⁸ Fakat bu durum hak kavramının aslının mutâbakât olduğu iddiasını haklı çıkarmaz. Zira HKK kök harflerine bağlı *hakkâka* fiilinin gerçekleşme anlamına geldiği ve diğer iştikakların da bu iddiayı desteklediği bilinmektedir. Şu hâlde hak kavramının aslının mutâbakât olduğu iddiası esasında felsefi-epistemolojik bir yorumlamanın sonucudur. Başta da belirtildiği üzere dilin kuruluş doğası asıl anlamın ontolojik-etik olmasını gerektirmektedir.

Kavramların asıl anlamının ontolojik olduğunu savunan alimlerden biri de Muhammed Âbid Câbirî'dir. Arap aklının ahlaktan bilgiye gittiğini belirten Cabirî'ye göre İslâm dînî de ahlaktan bilgiye doğru inşa edilen bir epistemolojik sisteme sahiptir. Buna mukabil Batı aklı, fenomenolojik görüngü üzerinden, genel olarak bilgidan ahlaka ve dine gitmektedir. Bu durumun kavramların etimolojik anlamlarına inilirken göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Örneğin marifet kelimesi, günümüzde Batı düşünce geleneğinde ifadesini bulan tabiat olaylarının nedensel ilişkisinin keşfedilmesi

⁹⁴ Oluş bakımından şeyleri *ayanda*, *zihinde*, *sözde* ve *yazıda* olmak üzere dört seviyeye ayıran Gazali'nin tasnifi için Ebu Hamîd Muhammed Gazalî, *Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdusselam (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 19-25; *Tehâfütü'l-Felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*, trc. Bekir Sadak (İstanbul: Ahsen Yayınları, 2002), 52-4; *Mi'yârü'l-ilm fi fenni'l-mantık* (Kahire: Daru'l-Mearif, 1961), 75.

⁹⁵ Mustafa Öztürk, "Kıssaların Dili" Üzerine Bir Değerlendirme (Ankara Okulu Yayınları, 2018), 177-178.

⁹⁶ İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 246.

⁹⁷ Mustafa İslâmoğlu, *Kur'ân'a Göre Esmâ-i Hüsnâ* (İstanbul: Düşün Yayınları, 2012), 2, 308-9.

⁹⁸ İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 246-247; Mustafa Aydın, *Kur'ânî Kavramlar* (İstanbul: Pınar Yayınları, y.y.), 105.

anlamında *science* ve *knowledge* kelimeleri gibi değildir. Aksine, Müslüman gelenekte, akıl ve ma‘rife kavramları fert ve toplum düzleminde hûsun-kûbuh, hayır-şer gibi ahlaki kavramları temyiz etmek için kullanılmıştır. *Akl, hecâ, fuâd, kalp* gibi bilgi hattının kavramları da öncelikle ahlakla ilişkilidir. Bu anlamda sahih, sıdk-kizb, hakk-batıl, hedâ-dalâl gibi ikizine bağlı kavramlar da öncelikle ahlaki-metafizik bir temele bağlı olarak tasavvur edilmelidir.⁹⁹

Dilde ontolojik anlamın esas olması, hak kavramının anlamının mutâbakât yerine varlık olmasını gerektirmektedir. Kaldı ki aslı mutâbakât olan bir kavramın Allah'ın bir adı olması mümkün değildir. Kur'ân'a göre Allah, Mevlâü'l-Hakk'tır.¹⁰⁰ Hak kelimesi mutâbakât olarak alındığında gerçeklik anlamını değil de inanılabilen herhangi bir varlığa delaleti ciheti ile olur ki bu durum Allah'ın el-Hak olması ile çelişen bir durum olur. Öte yandan mutâbakât iki şey arasındaki aynılık ve benzerlik ilişkisini yordayan bir ilkedir. Tanrı'nın ontolojik seviyede herhangi bir varlığa mutabık olması mümkün olmayacağına göre bu anlamı ile hak kavramının Tanrı'ya atfedilmesi uygun düşmemektedir. Öte yandan hak kavramı her şeyden önce varlık ve oluşu, başka bir deyişle varlık olmak bakımından mutâbakât kavramını da kuşattığı için mutâbakât kavramına indirgenemez. Fakat hak kavramının tasavvurât ve tasdikât konusunda mutâbakât anlamını içermesinde bir engel bulunmamaktadır. Bu itibarla Tanrı'nın varlığı ile ilgili haberlerin kaynağına nisbeti ciheti ile mutâbakât ilkesi şeklinde kullanılması mümkündür.

Hak gerçekliğin özellikle nesnel boyutunu yansıtmaktadır.¹⁰¹ Hak kavramının hem gerçek, hem doğru, hem de bir şeyi hak etme gibi birçok anlama gelmesi 'hakk'ın asıl anlamının ontolojik olduğunu göstermektedir.¹⁰² Hak kavramı şâhid ve gaib âlemi bütünüyle kuşatması bakımından bütün var olanlara delalet etmektedir.¹⁰³ Bu bağlamda metafiziksel olarak nihaî hakikate delalet etmesi bakımından *Tanrı'ya*; Takdir edilen şeylerin daha sonra tahakkuk etmiş olması anlamında *mevcudâta*; Hakikate mutabık doğru bilgiyi ifade etmesi anlamında *sıdk* kavramına; Eylemin ahlaki-metafizik anlamdaki ilkelere mutabık olması anlamında *hikmet* ve *adalet* anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁴ Bu anlam ilişkisi içinde hak kelimesinin etimolojik düzlemini ortaya çıkarmak için dört alandaki tezahürlerini ortaklaştıran bir mânânın seçilmesi gerekmektedir. Bu durumda en kuşatıcı asıl anlam *Lisanu'l-Arab*'ta işaret edilen *batılın zıddı* şeklindeki varlık anlamıdır.¹⁰⁵ Zira kendinden sıhhat bulunmayan, sahih olmayan şey anlamındaki batılın zıddı, haktır demek varlık anlamına delalet eder.¹⁰⁶

Hak kelimesinin gerçek ya da varlık anlamın İslâm inanç sisteminde önemli karşılıklar üretmiştir. Nitekim Ya'kub b. İshâk el-Kindî (ö. 252/866) *hak* kavramını metafiziksel bir ilke olarak yerleştirmiş, Allah'ı *el-Hakku'l-Evvel* şeklinde ifade etmiştir.¹⁰⁷ Yine

⁹⁹ Muhammed Abid Cabirî, *Tekvînu'l Akli'l-Arabî* (Beirut, 1991), 30 -33.

¹⁰⁰ Yunus Sûresi, 10/30.

¹⁰¹ Toshihiko İzutsu, *Kuran'da dînî ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (Pınar yayınları, 1991), 130.

¹⁰² Stephan N. Lambden, *Bahâ'allah, The Lawh'î Haqq- Introduction and İslâmic Background* (California: University Of California, 2015), 2.

¹⁰³ Tehânevi, *Mevsuâtü Keşşâf el-istilâhâtil fûnun ve'l-ûlum*, 82.

¹⁰⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. 4/226.

¹⁰⁵ İbn Mânzûr, *Lisânu'l-Arab*. 10/50-55.

¹⁰⁶ Abdurrahman bin Ali bin Muhammed İbnu'l-Cevzi, *Nuzhetu'l-a'yun en-nevâzir fi ilmi'l-vûcuhi ve'n-nezâir*, thk. M. Abdulkarim Kazım (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 1984), 169

¹⁰⁷ Ebû Yûsuf Yakûb b. İshâk el-Kindî, "Risâle fi felsefeti'l-ülâ," *Resâilü'l-Kindî*, thk. M. Abdulhadî Ebû Zeyd, Darü'l-Fikr, 1950 95-101. العلم الحق الاول الذى هو علة كل حق

Hallac-ı Mansur'un 'Ene'l-Hak' ile 'Ben Gerçeğim' demek istemesi hak kelimesinin aslının varlık olduğuna işaret eden en erken kullanımlardan biridir.¹⁰⁸ İbn Sînâ da hak ve sıdk kavramlarını birbirine mukabil iki kutup şekilde yerleştirirken hak kavramını varlık; sıdk kavramını da bilgi ilkesi olarak belirtmiştir.¹⁰⁹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (ö.555/1111) ve Fahreddîn er-Râzî gibi filozof kelamcılar ise el-Hak kelimesini Esmâü'l-Hüsna kapsamında nihaî gerçekliğe işaret eden bir anlamda tevil etmişlerdir.¹¹⁰ Daha sonra metafiziksel sistemlerini hak kavramı üzerine binâ eden İbni Arabî (ö. 638/1240) ve Sadrü'ş-Şeriâ (ö. 747/1346) gibi Müslüman düşünürler *Hakku'l-İlahi*, *el-Hakku'l-Mutlak* gibi terimler içinde hak kelimesinin varlık anlamını öne çıkarmış,¹¹¹ hak kelimesini 'kendisinde hiçbir ihtilaf olmayan salt varlık' şeklinde işlemişlerdir.¹¹²

SONUÇ

Bu araştırmada hak kelimesinin asıl anlamının kendisinde ihtilaf olmayan salt *varlık* olduğu tezi farklı dillerdeki benzer kavramsal izler ve dil kaynakları delil gösterilerek gerekçelendirilmeye çalışılmıştır. Hak kelimesinin Kuzey Semitik Bölgede var olan taş yazılmış silinmez ebedi yasa fikri kutsal bir levhanın takdir edilenler için gerçeklik ölçüsü olması anlamına gelir. Buna göre ezelde nihaî gerçeklik olan Tanrı'nın takdir ettiği ontolojik yasalar tabiat ve toplum sathında varlık olarak tahakkuk etmektedir. Burada mevcûdât yatay bir zaman ve mekân düzleminde gerçekleşmektedir. Türkçe'deki girçek kelimesinde olduğu gibi ezelde kertme ile söz verilen bir karar, vakti zamanı geldiğinde tahakkuk etmekte, kendi menziline kavuşmaktadır. Fakat Batı düşüncesinde var olan alêtheia kavramı hak ve gerçeğin farklı bir boyutunu imlemektedir. Metinde anlatıldığı üzere alêtheia bil kuvve olanın bilfiil hale gelmesi, varlığın açığa çıkması anlamında vuzûha erişmesini belirtmektedir. Bu anlam ilişkisi içinde, hak kelimesinin etimolojik kökeninde iki anlam biçiminin belirgin olarak öne çıktığı tespit edilmiştir. Birincisi varlık olmak bakımından *hak* olana işaret eden anlamdır. Bu seviyede hak doğrudan varlıktır. İkincisi hak olan şeylere uygunluk anlamında mutabakattır. Fakat asıl olan varlık olduğu için hak kavramının asıl manasının da ontolojik bir seviyede olması gerekmektedir. Bu durumda yokluğun zıddı anlamındaki 'mevcud', hadis varlıklar için *makdurun* tahakkuku itibari ile; mutlak varlık için de 'ilk hakikat' anlamı ile hak kelimesinin asıl anlamıdır. Mükemmel, aslına uygun, geçerli, sahih, belli, sabit, kâin, gerçek, gereklilik, gerçekleştirme, doğru, adalet, mülk ve kanıtlanma gibi anlamlar hak kelimesinin asıl manasının bilgi, değer ve estetik durumlarına gerçeklik, doğruluk ve adalet ölçüsü sağlaması ile üretilmiştir.

¹⁰⁸ Louis Massignon, *Alamu Hallac*, thk. Hüseyin Mustafa Hallac (Beyrut, 2004), 271, 335, 512; Süleyman Uludağ, "Hallacı Mansur", *DİA*. 15/381.

¹⁰⁹ İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Mantık / Cedel* (Kâhire, 1965), 19.

¹¹⁰ Ebu Hamid Muhammed bin Muhammed Gazâlî, *Maksâdü'l-esnâ fî şerhi meânî esmâillâhi'l-hüsna*, thk. Bessam Abdulvahab (Kıbrıs: el-Cifân ve'l-Cabi, 1987),127; Fahreddîn bin Ömer bin Hüseyin Râzî, *Levamiu'l-Beyyinat Şerhu Esmâillahi ve's-Sıfat*, thk. Seyyid Muhammed Bedreddin (Mısır, 1323), 216.

¹¹¹ Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1998), 11; Mahmut Ay, *Sadrüşşeria'da Varlık* (Ankara: Avrasya Yayıncılık, 2006), 39; Daud Rahbar, *God of Justice: A Study in the Ethical Doctrine of the Qur'ân* (Netherlands: E.J. Brill, 1960), 179.

¹¹² Sadeddin Konevî, *Tasavvuf Metafiziği*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 28.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Thk. Mansur Fehmi. Kahire: Dârul Kûtûbi'l-Mısriyye, 1364.
- Ay, Mahmut. *Sadruşşeria'da Varlık*. Ankara: Avrasya Yayıncılık, 2006.
- Aydın, Mustafa. *Kurani Kavramlar*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1. Basım, ts.
- Blau, J. *Kürtçe- Türkçe Sözlük*. çev. Fetullah Kakioğlu. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1991.
- Bolay, Süleyman H. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay., 2004.
- Câbirî, Muhammed Abid. *Tekvinu'l akli'l-Arabî*. Beyrut, 1991.
- Câbirî, Muhammed Âbîd. *Arap Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: İz Yayınları, 1997.
- Câbirî, Muhammed Âbîd. *Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*. çev. Burhan Köroğlu. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Çaça, Eda. *Platon'da Aletheia Ve Etik Bir Yaratma Faaliyeti Olarak İmkânı*. İstanbul Bilgi Üniversitesi SBE, 2014.
- Campanini, Massimo. "Haqq/Haқиqâ". *The Quran: An Encyclopedia*. Ed. Oliver Leaman. New York: Routledge, 2006.
- Çelik, Ezgi E. *Günümüz Felsefesinde Hakikat ve Eylem Olanakları*. Ankara: Doktora Tezi, ASBE, 2012.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. New York: Oxford University Press, 1972.
- Cole, Thomas. "Archaic Truth". *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*. New Series, 1983. New Series.
- Condon, John C. *Kelimelerin Büyüklü Dünyası: Anlambilim ve İletişim*. çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Cürcânî, Ali bin Muhammed Seyyid Şerif. *Kitâb al-Ta'rifât of al-Jurcânî*. Thk. El-Thigani Mohd El- Emin. Malasia, 2005.
- Derrida, Jacques. *Gramatoloji*. çev. İsmet Birkan. Ankara: Bilge-Su Yayınları, 2014.
- Derrida, Jacques. *Writing and Difference*. Trns. Alan Bass. Chicago: The University of Chicago Press, 1978.
- Detienne, M. *The Masters of Truth in Archaic Greece*. New York: Zone Books, 1996.
- Diadochos, Proclus. *Commentary on Plato's Timaeus: Proclus on the Socratic State and Atlantis*. Trns. Harold Tarrant. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Ebu'l-Feyd, Muhammed bin Muhammed Abdurrezzâk. *Tacul ârus min cevâhîrî'l-kâmus*. çev. Dârü'l-Afâk. Kahire: Dârü'l-Hidâye, 1995.
- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.
- Et-Tam, Mukbel. *Subhu'l- 'eşa*. Kahire: Daru'l-Kutubu'l-Mısriyye, 1992.
- Fericât, Adil. *Şuâ'rau'l-cahiliyyune'l-evâîl*. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 2008.

- Ferre, Frederick. *Din Dilinin Mantığı*. çev. Zeki Özcan. İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
- Firuzabâdî, Ebû Tâhir Muhammed bin Ya'kub. *Kâmûs el-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 2005.
- Gadamer, Hans G. "Hakikat nedir?" *Felsefi Fragmanlar*. İstanbul: M. Beyaztaş, 2004.
- Gadamer, Hans G. *Hakikat ve Yöntem*. çev. Hüsamettin Arslan - İsmail Yavuzcan. İstanbul: Paradigma, 2008.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Mustasfâ*. Thk. Muhammed Abdusselam. Dâru'l-Kûtûbi'l-İlmiyye, 1993.
- Gazali, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Mi'yârü'l-ilm fi fenni'l-mantık*. Kahire: Daru'l-Mearif, 1961.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed. *Maksâdü'l-esnâ fi şerhî meânî esmâillâhi'l-hüsnâ*. Thk. Bessam Abdulvahab. Kıbrıs: el-Cifân ve'l-Cabi, 1987.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed. *Tehâfütü'l-Felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*. çev. Bekir Sadak. İstanbul: Ahsen Yayınları, 2002.
- Gündüzöz, Soner. "Arapçanın Potansiyeli: Arapça'da Kelime Türetim Yollarına İlişkin Bir İnceleme". *Marife dînî Araştırmalar Dergisi*. 4, 2004.
- Heidegger, Martin. *Varlık ve Zaman*. çev. Kaan H. Ökten. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- Hoftijzer, J - Jongeling, K. *The Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions. Handbook of Oriental Studies Handbuch Der Orientalistik*, 1997.
- Hughes, Thomas Patrick. *Dictionary of İslâm*. London: W.H. Alien & Co., 1885.
- Hüseyin, Gussan Aziz. *Varakâ b. Nevfel: Asrûhu, Hayâtuhu ve Şi'ruhû*. Beyrut: Kutubu'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-Hikem*. Beyrut: Dâru'l-Kûtûbi'l-Arabiyye, 1998.
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-Hikem*. çev. Aytekin Şahin. Ankara: Sure Yayınevi, 2017.
- İbn Cinî, Ebu'l-Feth Osman. *Hasâis*. Beyrut: Â'metu'l-Kitâb, 1952.
- İbn Manzûr, Cemâleddîn. *Lisânu'l-Arâb*. Beyrut: Daru's-Sadr, 1990.
- İbn Sînâ. *Metafizik-I*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yay., 2004.
- İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Mantık / Cedel*. Kâhire, 1965.
- İbnu'l-Cevzi, Abdurrahman bin Ali bin Muhammed. *Garibu'l-Hadis*. Beyrut: Dâru'l-Kûtûbi'l-İlmiyye, 1985.
- İbnu'l-Cevzi, Abdurrahman bin Ali bin Muhammed. *Nuzhetu'l-a'yun en-nevâzir fi ilmi'l-vûcuhi ve'n-nezâir*. Thk. Muhammed Abdulkerim Kazım. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1984.
- İnan, Abdulkadir. "Gerçek Kavramı Üzerine Bir Not". *Ç.Ü. Türkoloji-Makale Bilgi Sistemi*.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Savfan Adnan Davedi. Beyrut: Daru'l-Kalem, 1412.
- İsi, Hasan. "'Gerçek" Ve 'Hakikat' Sözcükleri Üzerine Felsefi Ve Dilbilimsel

- İnceleme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/41 (2015).
- İslâmoğlu, Mustafa. *Kur'ân'a Göre Esmâ-i Hüsnâ*. İstanbul: Düşün Yayınları, 2012.
- İzutsu, Toshihiko. *Kuran'da dînî ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. Pınar yayınları, 2. Basım, 1991.
- İzutsu, Toshihiko. *Kuran'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Uludağ. Ankara: AÜ Basımevi, 1975.
- Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of The Quran*. Kahire: Oriental İnstitute, 1938.
- Kılıç, Hulusi. "İştikâk". *DİA*, 2001.
- Klein, Ernest. *A Comprehensive Etymological Dictionary Of The Hebrew Language For Readers Of English*. Thk. Haim Rabin. Kudüs: Carta Company, 1987.
- Konevî, Sadeddin. *Tasavvuf Metafiziği*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kapı Yayınları, 2014.
- Lambden, Stephan N. *Baha'allah, The Lawh'i Haqq- Introduction and İslâmic Background*. California: University Of California, 2015.
- Long, Anthony A. "Heraclitus on Measure and the Explicit Emergence of Rationality". *Body and Soul in Ancient Philosophy*. Ed. Dorothea Frede - Burkhard Reis. De Gruyter, 2009.
- Massignon, Louis. *Alamu Hallac*. Thk. Hüseyin Mustafa Hallac. Beyrut, 2004.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. Thk. Mecdi Baslum. Beyrut: Dâru'l-Kûtûbi'l-İlmiyye, 2005.
- McDonald, D. B. "Haqq". *Encyclopedia of İslâm*. Ed. Bernard Lewis - J. Schacht. Leiden: E.J. Brill, 1986.
- Michael L. Chyet. *Kurdish-English Dictionary*. London: Yale Üniversitesi Press, 2003.
- Nietzsche, Friedrich. *Şen Bilim*. Çev. Ahmet İnam. İstanbul: Say Yayınların, 2001.
- Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyağacı*. İstanbul: Everest Yayınları, 4. Basım, 2009.
- Nisbett, Richard. E. *Düşüncenin Coğrafyası*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Varlık Yayınları, 2015.
- Ömer, Ahmed Muhtar Abdulhamid. *Mu'cemu'l-Lugga el-Arabiyyeti'l-Meâsir*. Alemu'l-Kutub, 1. Basım, 2008.
- Önkâl, Ahmet. "Deve". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Öztürk, Mustafa. "Kıssaların Dili" Üzerine Bir Değerlendirme. Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Peters, Francis E. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. çev. H Hunler. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2004.
- Platon. *Complete Works*. Thk. John M. Cooper. Indianapolis: Phackett Publishing Company, Dijital Ed., 1997.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Tûrâs, 1420.
- Râzî, Fahreddîn bin Ömer bin Hüseyin. *Levamiu'l-Beyyinat Şerhu Esmâillahi ve's-Sıfat*. Thk. Seyyid Muhammed Bedreddin. Mısır, 1. Basım, 1323.

- Rahbar, Daud. *God of Justice: A Study in the Ethical Doctrine of the Qur'ân*. Netherlands: E.J. Brill, 1. Basım, 1960.
- Shachter, Haim. *The New Universal Hebrew- English Dictionary*. Telaviv, 1963.
- Smith, R Payne. *Compendious: Syriac Dictionary*. Thk. J Payne Smith. New York: Oxford Clerandon Press, 1. Basım, 1957.
- Sorabji, Richard. *Proclus: On Plato Cratylus*. Trns. Drian Duvick. New York, 2007.
- Suyuti, Celeleddin Abdurrahman bin Ebû Bekr vd. *el-Muzhîr fî ulûmi 'l-luğa ve envâi 'hâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Tehânevî, Muhammed bin Ali el Fârukî. *Mevsuâtu keşşâf el-istilâhâti 'l fûnun ve 'l-ulûm*. Thk. Refik Acem. Ed. George Zeydan - Abdullah Halidi. Beyrut: Mektebetu'l-Lübnan, 1. Basım, 1996.
- Tepe, Harun. *Platon'dan Habermas'a Felsefede Doğruluk ya da Hakikat*. Ankara: İmge Kitabevi, 2. Basım, 2003.
- Topaloğlu, Ahmet - Vd. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı, 4. Basım, 2011.
- Topaloğlu, Bekir. "Hak". *DİA*. İstanbul: TDV, 1997.
- Uludağ, Süleyman. "Hallacı Mansur". *DİA*.
- Wehr, Hans. *A Dictionary of Moder Written Arabic*. Ed. J. Milton Cowan. Wiesbaden: Spoken Language Services, 3. Basım, 1976.
- Wians, William. *Logos and Mithos : Philosophical Essays in Greek Literature*. Thk. William Wians. New York: State University of New York Press, 2009.
- Williams, Bernard. *Hakikat ve Hakikatlilik*. çev. Ertürk Demirel. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2019.
- Wilson, John. *Dil, Anlam ve Doğruluk*. çev. İbrahim Emiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Wittengenstein, Ludwing. *Tractatus Logico Philosophicus*. çev. Oruç Auoba. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Wright, Rosemary. *Introducing Greek Philosophy*. New York: Routledge, 2009.
- Zemâhşerî, Mahmud bin Ahmed. *Keşşâf an hakâiki 'l-gavâmidi 't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407.
- Kitâb-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2003.